

fakulty Masarykovy univerzity D. Hlaváčkové *Korpus mluvené češtiny z brněnského prostředí*, který je připraven pro časopis Slovo a slovesnost.)

Poslední kapitola *Diachronní korpus* je věnována tvorbě samostatné složky ČNK, která by měla v budoucnu obsáhnout reprezentativní výběr textů od druhé poloviny 13. století po současnost, a to v hustotě zhruba 5 sond na desetiletí (s výjimkou nejstarších vývojových fází češtiny). Vzhledem k obtížnosti elektronického přepisu historických textů a též v důsledku prozatímní neuzpůsobenosti softwarových nástrojů k jejich dalšímu zpracování je tvorba diachronního korpusu teprve v začátcích. K dispozici je zatím pouze malý subkorpus o 16 sondách.

Práci M. Šulce doplňuje výběrový slovníček použitých lingvistických pojmů, slovníček pojmů z korpusové lingvistiky a velmi užitečný přehled nejdůležitějších institucí, projektů a softwarových nástrojů, které se týkají tvorby a zpracování korpusů. Nechybí ani seznam základní literatury oboru.

Anotovaná knížka dobře plní svůj účel: podává základní informace o korpusové lingvistice, aniž by příliš specializovaným výkladem odrazovala dosud nepoučené čtenáře, naopak povzbuzuje jejich zájem a poskytuje jim orientaci pro případné další vzdělávání v této oblasti. Pozitivně lze hodnotit také fakt, že se autor snaží vidět možnosti korpusové lingvistiky objektivně, tj. ukazuje její velký přínos pro popis jazyka, ale též hranice využití.

Zdeňka Hladká

Michael Betsch: Diskontinuität und Tradition im System der tschechischen Anredepronomina (1700–1850). Verlag Otto Sagner, München 2000, 198 s. Slavistische Beiträge 389. (ISBN 3–87690–754–3)

Oslovování, tedy způsob, jak se mluvčí obrací k adresátovi, má význam jak směřující mimo jazyk (odkazující k sociální strukturaci jazykové komunity), tak i směřující do jazyka (to je dobře vidět na příkladu japonštiny, kde místo kategorie osoby je systém různých pojmenování mluvčího, adresáta a ostatních). Soustavné zkoumání vývoje oslovování v češtině dosud chybělo. Přináší je až recenzovaná monografie, která byla přijata jako disertace na univerzitě Tübingen (kniha má v roce 2000, ale ve skutečnosti vyšla už v listopadu 1999).

Jak již naznačuje titul knihy, centrální otázkou je role národního obrození ve vývoji oslovování v češtině. Svoje závěry autor staví na důkladném rozboru empirického materiálu (kap. 3). Jeho pramennou základnu je možno rozdělit zhruba na tři okruhy. Jednak jsou to prameny normativní (tedy svou povahou – v bernheimovské terminologii – záměrné); sem patří dobové gramatiky od Rosy až po Burianovu *Böhmische Sprachlehre*, jakož i vzorové dialogy připojované k některým gramatikám i vydávané samostatně. Dále byly excerpovány prameny odrážející reálnou komunikaci: dobová korespondence (ta může být nezáměrná i záměrná, jako je tomu v případě dopisů představitelů národního obrození) a některé další prameny, jako protokoly soudních výsledků. Třetí okruh pak sestává z dobové umělecké literatury (zejm. divadelních her). Všechny tyto prameny byly podrobeny velice subtilní analýze, vědomé si všech jejich jednotlivých zvláštností vyplývajících z jejich různé povahy. Výsledkem je rekonstrukce vývoje oslovování v daném období (kap. 4). Tu lze poněkud zjednodušeně shrnout asi následovně:

Kolem roku 1700 existuje systém s třemi způsoby oslovování. Nejprestižnější je nepřímé oslovení se substantivem *pán* (to je doloženo už v *Blahoslavově gramatice* z r. 1571), prostřední pozici zaujímá vykání (ovšem ještě s plurálovou kongruencí), nejnižší je tykání. Kolem poloviny

18. století se objevuje onikání (poprvé je obsáhle doloženo v Pohlově gramatice z r. 1756, zejm. v jeho dialozích), a to podle všeho jako přejetí z němčiny, protože chybí přechodné stádium, kdy forma 3. osoby plurálu odkazuje uvnitř diskursu na (singulární) nominální části nepřímého oslovení. Onikání zaujímá nejvyšší status a zatlačuje nepřímé oslovení do prostřední pozice. Současně začíná nahrazování jména v nepřímém oslovení zájmenem třetí osoby singuláru, které pak převažuje na konci 18. století (na počátku 19. století je už nepřímé oslovení se substantivem *pán* řídké). V souvislosti s těmito posuny dochází také k dalšímu poklesu prestiže vykání (od 1. poloviny 18. století jsou také doloženy singulárové tvary jmenných částí predikátu při vykání, od poloviny století jsou tyto tvary zcela pravidelné). Kolem roku 1800 existuje tedy stupnice onikání > onkání > vykání > tykání. Proti tomuto systému nabídli obrozenci zhruba v téže době systém jiný, totiž takový, v němž existuje v zásadě jen protiklad vykání a tykání (jako možnost k diferencii byla připuštěna varianta vykání se substantivem *Vašnost*). Ten se nakonec prosadil a kolem poloviny 19. století zcela zatlačil systém první do substandardu.

To, co je pro dobu od konce 18. do poloviny 19. století příznačné, je tedy existence dvou systémů, v nichž vykání funguje různě: v jednom má vysoký, v druhém nízký status. V tom spočívá potence k tomu, aby setkají-li se dva mluvčí, z nichž každý užívá jiného oslovovacího systému, došlo ne-li ke konfliktu, alespoň k nedorozumění. Tohoto prostoru k napětí si byli vědomi i sami obrozenci a řešili to v zásadě dvěma způsoby, pasivně: při komunikaci s lidmi stojícími mimo jejich kruh užívali systému starého (onikání v korespondenci s příbuznými apod., s. 124nn, 141n), nebo aktivně, nabídnutím výrazu *Vašnost* jako prostředku s vyšším statusem než vykání (s. 123, 130, 142n). Příznačné je, že v době, kdy nový systém byl pro spisovnou normu akceptován, mizí i provizorní *Vašnost* (po polovině 19. století, s. 170).

Zajímavé je rovněž sledovat rozdílné postoje jednotlivých exponentů obrodného hnutí a jejich dynamiku. Za přijatelné považoval onikání např. Thám (s. 87); indiferentní je stanovisko Dobrovského (s. 88). Programově proti byli naopak Pelcl nebo Nejedlý (s. 81, 91). Ale i protivníci onikání se zpočátku omezovali jen na psaný jazyk. Až Burian r. 1839 odmítl *oni* i pro ústní komunikaci. V době, kdy už jejich postavení bylo zjevně sdostatek silné, pak r. 1847 vystoupil i publicisticky F. C. Kampelík s explicitně argumentovaným vyjádřením pro vykání. Dynamika počátečního rozhodování je vidět např. na Pelclovi: r. 1775 akceptuje onikání, v r. 1795 vystupuje proti němu za vykání a ve svých dialozích nahrazuje *oni* formou 2. osoby plurálu finitního slovesa s pravidelným singulárním tvarem jmenných částí přísudku (s. 81). Podobně Nejedlý v dopise z r. 1795 oniká, ale v r. 1797 téměř adresátovi už vyká (s. 125). V. Hanka v novém vydání Thámových dialogů v r. 1821 zčásti nahradil staré *oni* novým *vy* (s. 86). Originální divadelní hry z 2. poloviny 18. století většinou mají onikání jako prostředek nejprestižnější, J. N. Štěpánek ve svých hrách z 1. poloviny 19. století tento status přiděluje vykání (s. 159).

Jak je vidět i z tohoto stručného nástinu, je otázka po roli národního obrození ve vývoji oslovování v češtině jednou z částí obecného sporu o kontinuitu a diskontinuitu ve vývoji češtiny po 16. století. Hutně a přehledně popisuje tento spor autor posuzované knihy v úvodní kapitole své práce. Jak známo, stojí zde proti sobě na jedné straně negativní soud o barokní češtině a přesvědčení o potřebě navázat na češtinu 16. a počátku 17. století (od Dobrovského po Havráňka) a polemika s tímto názorem na straně druhé. Jinak formulováno, jde o to, kde vidět diskontinuitu, zda ve vývoji po r. 1620, jak myslí první skupina, nebo ve způsobu směřování spisovné normy od konce 18. století. Převedeno do speciální roviny oslovování, je zde otázka, zda diskontinuitní je německý vliv (onikání), anebo zásah obrozenců a zavedení systému, kde nejvyšší status má vykání.

Od konce 16. století probíhal vývoj oslovování v češtině v úzké souvislosti, nicméně paralelně s vývojem v němčině. Jako určitý skok lze hodnotit převzetí hotové formy onikání (viz výše). Stále ovšem posuny v oslovování jsou v souladu s univerzáliemi vývoje oslovování (k nim

§§ 2.1.3, 4.2.): nová forma je prestižnější než formy staré; forma s nižším statusem nenabrazuje formu se statusem vyšším; formy třetí osoby stojí výše než druhá osoba ad. Protikladná tendence byla uvedena až nabídnutím jiného systému na konci 18. století. Vidíme zde podobný poměr mezi kontinuitou a diskontinuitou, jaký je i v jiných oblastech vývoje češtiny: vědomé navazování na úzus 16. století (zde ovšem s modifikacemi: nebylo převzato nepřímé oslovení se substantivem *pán* ani plurálová kongruence jmenných částí přísudku při vykání) a přerušení kontinuity vývoje 17. a 18. století a zatlačení jeho výsledků do substandardu. (Sr. § 4.3.) Lze tedy konstatovat dva základní podněty pro zásah obrozenců: přání distancovat se od německého vzoru a navázat na dřívější období vývoje češtiny.

Otázkou zůstává, proč se tato změna normy na rozdíl od jiných, které obrozenci provedli, rákonec dříve či později prosadila i v substandardu. Bylo tomu tak proto, že oslovování je příměji spjato se strukturací společnosti, v níž došlo k podstatným změnám, nebo je zde i důvod určité protistrukturnosti konstrukce s *oni* (problémy s kongruencí napříč osobami etc.)?

Tolik k celkovému obrazu práce. Nyní bychom připojili několik poznámek k některým detailům.

Nejdříve vyvstává otázka, co to vůbec je vázané oslovení („gebundene Anrede“). Autor se k tomu sice nikde programově nevyjadřuje (zabývá se pouze rozlišením pronominálního a nominálního oslovení – rozdíl mezi nimi hraje jistou roli ve vývoji oslovování), ale z některých formulací (s. 48, s. 130, pozn. 227) lze vyčíst, že vázané oslovení je takové, které je realizováno jinak než vokativem, zatímco volné oslovení („freie Anrede“) je vokativní. To je pochopitelné, neboť vokativ není vázán v syntaktických vztazích ve větě (někde se vyskytuje výraz syntakticky vázané oslovení – „syntaktisch gebundene Anrede“). Přináší to ovšem také potíže s interpretací konstrukcí, v nichž je nominální oslovení v plurálu (zejm. je-li sloveso v 2. osobě plurálu): *nemějte mně velební páni za zlý* s. 117; *Nemějte páni za zlý*; ib.; *Až se Vašnosti s kýmkoli ... sejdete* s. 130; *Vašnosti se zdržíte ...* ib.; *když Vašnosti se tam nacházeli* ib.; *A kdy pak Vašnosti se zase jednou na Kovaň podíváte ?* s. 134; *Také ste se Vašnosti zmínil, že mi dáte za náhradu nějaké knihy.* ib.; *Ostatně žádám, by Vašnosti mou úctu Svě nejmilejší paničce vyříditi Sobě nestěžili* ib.; *doufaje, že mi Vašnosti upřímnost mou we zlé pokládati nebudou* s. 133.

Protože opozice mezi nominativem a vokativem je v plurálu neutralizovaná, není jasné, zda *velební páni*, *páni* a *Vašnosti* interpretovat jako vokativ, a tudíž jako volné oslovení, nebo jako nominativ (a subjekt), a tedy jako vázané oslovení. V případě substantiva *Vašnost* je s nominativem plurálu navíc homonymní i vokativ singuláru.

V pozn. 227 je obdobná konstrukce (*nevím, jak budete, Vašnosti, Vy spokojen*) interpretována jako volné oslovení. Zjevně proto, že pozice subjektu už je obsazena.

Podobný problém vyvstává u infinitivu jako imperativu, k němuž podle některých gramatik patří vokativ *pane* (sr. s. 63n, 66n).

Další poznámky se týkají otázky kongruence. Volba mezi syntaktickou a sémantickou kongruencí je určována tím, k jakému slovnímu druhu patří jednotlivé složky jmenné části predikátu; škála tendence k syntaktické nebo sémantické kongruenci je dána následovně (s. 37):

syntaktická kongr.		sémantická kongr.
--------------------	--	-------------------

verbum finitum	adjektiva	participia	substantiva
----------------	-----------	------------	-------------

To platí pro číslo. Pokud ovšem jde o jmenný rod, není v 2. osobě plurálu v případě jmenného rodu volba mezi kongruencí syntaktickou nebo sémantickou (s. 38), protože zájmena 1. a 2. osoby jsou bezrodá. Syntaktická kongruence znamená shodu přísudku v určitých morfolozických kategoriích se subjektem; sémantická kongruence shodu s určitými atributy mimojazykového objektu označeného výrazem v syntaktické pozici subjektu. V případě 2. osoby tedy u kategorie genus nelze mluvit o syntaktické kongruenci či inkongruenci, protože zájmeno 2. osoby nerozlišuje rod. Podobně v konstrukci *ony mají rády* (s. 161) se nejedná jen o sémantickou kongruenci, nýbrž také

o kongruenci syntaktickou; rovněž užije-li se o ženském adresátovi *oni přišli*, jedná se o sémantickou inkongruenci, ale syntaktickou kongruenci atd.

Na s. 42 se reprodukuje příspěvek G. Stona, který se mj. zabývá nutností „Formen wie die tschechischen Präterita (die bei distanzierter Anrede sowohl von der 2. Person Singular als auch von der Form bei 2. Person Plural mit mehreren Adressaten verschieden sind (...)) dem Sinn nach als besondere Form der 2. Person Singular zu beschreiben (...)“. V pozn. 31 k tomu autor dodává komentář: „Das wird dann notwendig, wenn die Präteritumsformen als synthetische Formen betrachtet werden; sieht man sie als analytische Formen aus zwei getrennten Wörtern, liegt lediglich eine Frage der Kongruenz vor.“

Přijmeme následující definice: Jednoduchá forma je taková, v níž gramém je vyjadřován afixem (formantem spojeným s lexikálním základem); složená forma je taková, kde gramém je vyjadřován gramatickým slovem (formantem nespojeným s lexikálním základem), příp. gramatickým slovem i afixem. Složená časová forma může být analytická nebo syntetická; syntetická kumuluje: prostředek vyjádření času je v jednom dílčím celku s lexikálním základem, zatímco analytická nekumuluje: prostředek vyjádření času není v jednom dílčím celku s lexikálním základem. V češtině je syntetickou složenou formou préteritum: gramatické slovo vyjadřuje osobu, čas je vyjádřen formantem *-l-*, zatímco např. futurum je analytická složená forma (gramatické slovo vyjadřuje osobu i čas). Proto ptáme-li se na časové zařazení děje, resp. jeho potvrzení/negaci, obsahuje odpověď v případě analytických složených forem část s gramatickým slovem (*Budeš psát? Budu./Nebudu.*), v případě syntetických složených forem část s afixem (*Psal jsi? Psal./Nepsal.*). Otázka kongruence hraje roli u složených forem, ať jsou analytické nebo syntetické. Z hlediska popisu jednotlivých kategoriálních prostředků jako celku je výše zmíněné autorovo rozlišení lhostejné (např. v konstrukci *Vašnost ráčíte* (s. 130) můžeme *Vašnost* považovat za gramatické slovo a konstrukci za složenou syntetickou: *Vašnost* modifikuje vyjádření osoby, a to spolu s morfémem *-te*). Podle smyslu je forma vykání (nejen česká) vždy zvláštní formou 2. osoby plurálu. Její interpretace jako konstrukce syntetické nebo analytické (či jednoduché nebo složené) je k tomu irelevantní.

Velmi zajímavý jev je infinitiv na *-t* (vždy tak!) užívaný jako imperativ při indikativu realizovaném nepřímým oslovením s *pán* a později onkáním. Vystává zde otázka, jak infinitiv tuto funkci získal. Nabízela by se domněnka, že šlo o využití, intelektualizace kolísání koncovek infinitivu *-ti* a *-t* (častější od poloviny 16. století, ojediněle doloženo i dříve, sr. Gebauer 1898, 70). Zdá se však, že to by bylo vysvětlení kruhem: Proč bylo užito právě infinitivu? Jen proto, že jeho koncovky kolísaly, nebo i proto, že infinitiv je „nulová“, tedy nepříznamná slovesná forma (k tomu sr. Jakobson 1932, 77)? Dobrovský (1809, 340 = 1940, 646) nabízel vysvětlení elizí: konstrukce s infinitivem „scheint elliptisch zu seyn, wo *rač, račte* ausgelassen seyn mag“. Porák (1967, VI. kap.) je toho názoru, že tento imperativní infinitiv se vyvinul z konstrukce /nomen v dativu/ + /kopula/ + infinitiv, vyjadřující nutnost všeobecně platnou, tedy s všeobecným činitelem.

Konečně ještě poznámku k přejetí onikání. Jak bylo zmíněno i výše, důvodem, proč se domnívat, že tato forma oslovení byla přejata, je absence přechodného stádia, kdy 3. osoba plurálu odkazuje na nominální část nepřímého oslovení: „Diese Form der pronominalen Anrede (onikání – pozn. B.V.) wurde wahrscheinlich nach der fertig entwickelten pronominalen Anrede mit *Sie* aus dem Deutschen entlehnt (...). Übergangsstadien in der Form indirekter Anrede, die mit Verbformen und anaphorischen Pronomina der 3. Ps. Pl. kongruierte, war kaum zu finden.“ (s. 167) Jeden z takových příkladů ovšem pochází už z r. 1705: ... *pokuta, kterou urozený pán ...oznámiti ráčili...* (s. 105). V Šimákově edici, odkud pochází tento doklad se nacházejí i další dva příklady: ...*bez toho by děvečku byli museli míti...*; *poněvadž se jí odřikají, nežť tedy urozený pán...nařídili.* (1705, Šimák 1908, 89, č. 108) a *S vyléváním slzův k nohám V[aš]. V[ysoké]. H[raběci].*

Exc[ellenc]i. paddm, ... žádajice, aby ... odporni býti neráčili. (1702, Šimák 1908, 82, č. 102). Je otázka, zda neexistence přechodného stádia není jen zdánlivá, daná malou materiálovou bází v 1. polovině 18. století.

Mezi detaily patří i výčet tiskových chyb (pro druhé vydání): v pozn. 3 je pouhé *Beispiel* místo *zum Beispiel*; na s. 16 nahoře chybí (; s. 34: ve 4. odst. je jedno *als* navíc; na s. 44 v 10. ř. zdola je *bzw.* bez tečky; na s. 48 v druhém citátě má být *dábel* místo *dabel*; v pozn. 49 je *plúral* místo *plural* a na s. 63 *Plural* místo *plural*; na s. 60 má místo *lhro* zřejmě být *lhre*; na s. 62 u Cuřín 1965a, v pozn. 83 u Betsch 1999 a v pozn. 134 u Haberkern/Wallach 1964 chybějí závorky; na s. 75 dole je *Ein weitere Fragestellung* místo *Eine ...*; v pozn. 82, 133, 207 a 211 by mělo zřejmě být *Vgl.* (jako je v pozn. 298) místo *vgl.*; na s. 88 je v druhé větě prvního odstavce před první čárkou přebytečná tečka, stejně jako v první větě třetího odstavce za první čárkou; na s. 100 v třetím odstavci je jedno *voneinander* navíc; na s. 106 je *vvrchnořiditelský* místo *vrchnořiditelský*; na s. 110 je třikrát *Šimák* místo *Šimák*; na s. 112 je nejasný odkaz na pozn. 161; na s. 137 má být *hraběcí* místo *hrabecí*; na s. 159 citovaný Schießler 1805 je v seznamu literatury zařazen pod Šiessler; Čapek 1973, uváděný na s. 177, chybí v seznamu literatury; u Schubert 1985 (s. 192) chybějí údaje o stranách; v seznamu literatury není uveden na s. 21 zmiňovaný Stich 1987 (anglická verze Sticha 1991, v seznamu uvedeného); v seznamu literatury je Tyl 1989 uveden před Tyl 1981; na s. 187 je POLYSLAV místo POLYSLAV; tamtéž u Berger 1999 je zřejmě *Macha* místo *Mácha*; Adámek 1911 a 1922 je chybně uveden jako Adamek a v citaci jeho edice chybějí za číslicemi tečky (s. 181); u Schulze 1915 je chybně *Litomyšlském* místo *Litomyšlském* (s. 184); u Lisického 1920 má být *Jan*, ne *Ján* (s. 191).

Na závěr je třeba recenzovanou knihu doporučit pozornosti publika, a to nejen odborně jazykovědného, ale i širěji historického; a doporučit také jako napínavou četbu pro potěšení pro všechny milovnický historie — najdou v ní mnoho zajímavých jednotlivostí (jednou z nich, která by neměla být přehlédnuta, jsou nové údaje k životním datům Václava Jandyta v pozn. 64). Je také třeba vyslovit obdiv tomu, jak se autorovi podařilo rozsáhlý (a zčásti velmi různorodý) materiál převést do přehledné, jasné a srozumitelné podoby jeho výkladu. Budiž tedy tato kniha čtena!

LITERATURA

- DOBROVSKÝ, J.: Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích roku 1809 a 1819. Praha 1940 (Spisy a projevy IX).
- GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého. III/2. Praha — Vídeň 1898.
- JAKOBSON, R.: Zur Struktur des russischen Verbuns. In: Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario oblata. Praha 1932, s. 74–94.
- PORÁK, J.: Vývoj infinitivních vět v češtině. Praha 1967 (Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia XVI).
- ŠIMÁK, J.V. (ed.): Listář k dějinám školství na Turnovsku. Turnov 1908 (Publikací učitelstva školního okresu turnovského, č. 1).

Bohumil Vykypěl